

Eindwerkstuk

Bachelor geschiedenis

*Lichaam, geest, gezondheid en
milieu in het werk van Couperus*

Marleen van Beek

3167461

27 januari 2010

Begeleider: Willemijn Ruberg

Inhoudsopgave

Inleiding

- Methode en verantwoording

Hoofdstuk 1 – Maatschappelijke tendensen en culturele ontwikkelingen

- Tijdgeest
- Industrialisatie en urbanisatie
- Secularisatie
- Hygiënisten en degeneratie

Hoofdstuk 2 – Wetenschappelijke concepten en medische theorieën

- Darwinisme
- Determinisme
- Temperamentenleer

Hoofdstuk 3 – Literaire representatie

- Wetenschap en literatuur
- Louis Couperus
 - naturalisme
 - decadentie
- Casestudy: lichaam, geest, gezondheid en milieu in *Eline Vere*

Conclusie

Literatuur

Inleiding

‘Wat is het hier heerlijk! zeide Mathilde. Men herleeft. Maar laten we een zijpaadje ingaan. Die menschen vervelen me, denkelijk moeten wij hen ook vervelen. Wij detoneeren hier in de natuur, ik vind menschen altijd zoo leelijk tusschen groen, vooral als het zoo jong is.... Je ziet, ik begin te filozofeeren...’¹

Bovenstaand citaat is afkomstig uit *Eline Vere*, de eerste roman van Louis Couperus (1863-1923). Het personage Mathilde ziet zichzelf enerzijds niet los van haar omgeving. De natuur om haar heen laat haar herleven en ze gaat van al dat groen zelfs filosoferen. Anderzijds benoemt ze ook de tegenstelling tussen mensen en de natuur.

Louis Couperus zou in deze passage *toevallig* tot deze tegenstelling tussen Mathilde en haar omgeving kunnen zijn gekomen. In nieuwe wetenschappelijke theorieën, zoals het darwinisme en het daaruit voortkomende determinisme, die in de negentiende eeuw het culturele en intellectuele landschap bepaalden, kwam de verhouding tussen de mens en zijn omgeving echter prominent aan de orde. De mens werd in deze theorieën voor het grootste gedeelte bepaald door erfelijkheid en milieu. Onder dit milieu werd dan de fysiologische (klimaat en woonomgeving) en de sociale omgeving verstaan.

In mijn bachelorwerkstuk wil ik mij richten op het mogelijke belang van het milieu voor de gezondheid van individuen in de romans van Couperus. Daarom luidt de vraagstelling van dit werkstuk als volgt:

In hoeverre worden negentiende-eeuwse ideeën over de relatie tussen lichaam, geest, gezondheid en milieu weerspiegeld in Couperus' werk?

Om systematisch tot een antwoord te komen op deze hoofdvraag, is dit werkstuk opgedeeld in hoofdstukken en deelvragen. In het eerste hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de tijdgeest van de negentiende eeuw. Wat waren de meest invloedrijke maatschappelijke tendensen aan het einde van de negentiende eeuw? Het tweede hoofdstuk gaat in op de

¹ Louis Couperus, *Eline Vere* (Utrecht/Antwerpen 1987) Volledige werken Louis Couperus, deel III [eerste druk 1890]

wetenschappelijke en medische theorieën die invloedrijk waren ten tijde van Couperus. In hoeverre werd de geestelijke of lichamelijke gesteldheid van een mens in deze theorieën in verband gebracht met het milieu waarin hij of zij verkeerde? Het derde hoofdstuk spitst zich, na een weergave van de belangrijkste literaire ontwikkelingen en stromingen, toe op de literaire representatie van de eerder besproken ideeën over de relatie tussen gezondheid, milieu, lichaam en geest in een casestudy van *Eline Vere*, de eerste roman van Couperus. Het laatste hoofdstuk van dit werkstuk, de conclusie, bestaat uit een antwoord op de vraag in hoeverre negentiende-eeuwse ideeën over de relatie tussen lichaam, geest en gezondheid worden weerspiegeld in het werk van Louis Couperus.

Methode en Verantwoording

Het onderwerp van dit werkstuk bevindt zich op het snijvlak van de literatuurgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis. Enerzijds is het vanuit de historische benadering de vraag of het mogelijk en/of geoorloofd is om vanaf fictieve gebeurtenissen en personages in een roman lijnen te trekken naar en iets te beweren over de ‘echte’ maatschappij van de negentiende eeuw. Anderzijds stellen literatuurcritici zich de vraag of een roman als *Eline Vere* niet puur op formele literaire gronden, zoals stijl, geanalyseerd zou moeten worden. De vraag is dus of romans kunnen dienen als historische bron.

Mary Kemperink, een letterkundige, gaat in op deze vraag in de verantwoording van haar boek *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle*. Literatuurgeschiedenis is voor haar in de eerste plaats de manier om literaire teksten te beschrijven en een hulpmiddel om die teksten vanuit de context van een bepaald tijdvak te begrijpen. Ze verwoordt in haar doelstelling voor het boek dat ze echter ook ruimte voor de cultuurgeschiedenis ziet:

‘Mijn doel was om de ideologieën die door de literatuur worden gerepresenteerd te beschrijven en die, voor zover mogelijk, te relateren aan visies in de buitenliteraire context. Een beschrijving van de literatuur die zich beweegt in de richting van de cultuurhistorie biedt mogelijkheden om aansluiting te vinden bij wat historische studies recentelijk hebben opgeleverd. De bijkomende omstandigheid dat de cultuurgeschiedenis zich de afgelopen jaren sterk heeft geconcentreerd op het in kaart brengen en analyseren van discoursen, maakt het mogelijk om literatuur- en

cultuurgeschiedenis op een methodisch aanvaardbare manier aan elkaar vast te haken.²

De toegevoegde waarde van de cultuurhistorie ten aanzien van letterkunde ligt, volgens Kemperink in het feit dat een periode vanuit een ander abstractieniveau wordt benaderd. Zo wordt een bepaald tijdvak benaderd vanuit de vraag welke ideologieën en ideologische patronen er door de literatuur worden gerepresenteerd.

Ook Arnold Labrie, een (cultuur)historicus buigt zich in zijn artikel 'De roman als historische bron' over de relatie tussen literatuur en geschiedschrijving. Hij beschrijft dat het voor de historicus aantrekkelijk is om romans te gebruiken als bron: 'Voorals de roman biedt de mogelijkheid om het relaas over het verleden te verlevendigen en aan te tonen dat het door de historicus behandelde thema destijds inderdaad actueel was.'³ Vaak worden romans echter alleen maar voor dit doel aangehaald in historisch onderzoek, waardoor ze een ondergeschikte, vaak uitsluitend instrumentele rol spelen in de geschiedschrijving. Labrie benadrukt dat de roman optimaal benut kan worden als historische bron, wanneer deze op zichzelf beschouwd wordt als waardevol, zodat formele, strikt literaire aspecten ook meegenomen kunnen worden in het historisch onderzoek: 'Maar interessanter nog is het om de roman te zien als een zelfstandige factor, die bestaande denkpatronen niet alleen articuleert, maar tegelijk transformeert.'⁴

Pieter Stokvis, een historicus, en Marita Mathijssen, een letterkundige gaan ook in op de problematiek van de roman als historische bron in hun artikel 'Literatuur en maatschappij: het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910.' Volgens hen moet een roman niet bestudeerd worden als een werkelijkheidgetrouwe beschrijving, maar als een verbeelding van belevenissen die recht doen aan de waarheid.⁵ Door dit

² Mary G. Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 2001) 348

³ Arnold Labrie, 'De roman als historische bron' in: *Groniek, historische tijdschrift* 35 (Groningen 2002) 406.

⁴ *Ibidem*, 407.

⁵ Pieter Stokvis en Marita Mathijssen, 'Literatuur en maatschappij: het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910' in: *De negentiende eeuw* 18 (1994) 146.

verbeeldingsaspect is een roman een lastig onderzoeksobject voor de historicus, niettemin is er juist door het gebruik van een roman beter zicht te krijgen op een bepaalde cultuur. De verbeelding van de schrijver wordt namelijk altijd begrensd door zijn eigen ervaringswereld en het bevattingvermogen van lezers. Zo kan de schrijver alleen maar communiceren met de lezer door gebruik te maken van gangbare noties, beelden en zinnebeelden, actuele aansprekende thema's en al dan niet verborgen boodschappen.⁶ Een roman bevat dus beelden van de werkelijkheid en denkbeelden daarover die historisch onderzocht kunnen worden op betrouwbaarheid en representativiteit. Volgens Stokvis en Mathijsen gaat het bij bestudering van een roman dan niet om een beschrijving van kleine situaties, zoals eten, kleden en wonen, maar om het trachten het conflict van de schrijver om te zetten naar grotere maatschappelijke problemen uit zijn tijd. Voor Stokvis en Mathijsen is de sleutelvraag op welke wijze en in welke mate een roman de denk- en leefwereld van de schrijver als persoon in de samenleving reflecteert en in hoeverre deze werelden weer exemplarisch zijn voor een grotere groep⁷.

Het gaat bij de reflectie van de denk- en leefwereld van de schrijver in de samenleving echter niet *alleen* om de opvattingen van de auteur. Zo merkt Labrie op dat:

'Het oordeel van de historische auteur niet het enige en zeker niet altijd het meest betrouwbare is om de betekenis van zijn handelingen te bepalen. Zo kan ook de roman aspecten vertonen waarvan de schrijver zich niet direct bewust hoeft te zijn geweest, maar die de historicus daarin toch - uiteraard vanuit zijn specifieke standpunt en altijd met de wijsheid achteraf - meent te kunnen aanwijzen.'⁸ Volgens Labrie moet een historicus in een roman niet primair op zoek gaan naar de auteursintenties, het gaat de historicus om de wijze waarop het *werk* de sociaal-culturele context in zich heeft opgenomen, creatief vorm heeft gegeven of zelfs heeft getransformeerd.⁹

Uit bovenstaande weergave van de discussie betreffende de roman als historische bron, blijkt dat er veel raakvlakken zijn voor de cultuurhistorie en de literatuurgeschiedenis.

⁶ *Ibidem*, 146.

⁷ *Ibidem*, 146.

⁸ Labrie, 'De roman als historische bron', 406.

⁹ Labrie, 'De roman als historische bron', 410.

Letterkundigen én historici zien voor de roman als historische bron voornamelijk mogelijkheden op het vlak van representatie (Kemperink), reflectie (Stokvis en Mathijssen) en zelfs transformatie (Labrie) van een bepaalde samenleving. Verschillen tussen de twee disciplines komen voort uit de oorspronkelijke uitgangspunten van beide wetenschappen. Wordt de roman uiteindelijk beschouwd als ondersteunend materiaal voor onderzoek naar een bepaalde maatschappij (historische benadering) of ondersteunt de maatschappelijke context het onderzoek naar een bepaalde literaire productie (literaire benadering).

Ik zal in dit werkstuk en in het bijzonder bij de casestudy in hoofdstuk drie, rekening moeten houden met de extra laag in de literatuur, die van de verbeelding. Door deze extra laag, kunnen de romans niet dienen als een getrouwe weergave van de werkelijkheid. Wanneer deze ‘verbeeldingslaag’ echter meegenomen wordt in het onderzoek, kunnen de romans van Couperus een goede bron zijn voor onderzoek naar de algemene ontwikkelingen en mentaliteiten van de negentiende eeuw. Het is dan van belang dat er andere bronnen (zoals recensies van de romans van Couperus) en secundaire literatuur gebruikt worden om de romans in hun juiste context te plaatsen en dit verband wederzijds te toetsen.

Ik doe onderzoek naar de weerspiegeling van maatschappelijke ideeën over de relatie tussen lichaam, geest, gezondheid en milieu in het werk van Couperus, omdat zijn romans een scherp licht werpen op de in de negentiende-eeuwse samenleving diepgaande en relatief snelle veranderingen van deze ideeën, zodat dit werkstuk een bijdrage kan leveren aan het gezamenlijk streven van de cultuurhistorie en literatuurgeschiedenis om de roman als bron voor cultuurhistorisch onderzoek zo optimaal mogelijk te gebruiken.

Hoofdstuk 1 – Maatschappelijke tendensen en culturele ontwikkelingen

. Om tot een goede analyse van het werk van Couperus te komen, is het van belang om eerst de belangrijkste ontwikkelingen in de negentiende-eeuwse samenleving nader te onderzoeken. Om deze reden wordt in dit hoofdstuk aan de hand van secundaire literatuur ingegaan op de sociale en maatschappelijke context van Louis Couperus. Het is een beschrijving van de tijdgeest waarin ontwikkelingen als urbanisatie, industrialisatie en het ontstaan van de hygiënistebeweging een prominente rol spelen.

Tijdgeest

In de laatste decennia van de negentiende eeuw, in het zogenaamde *fin de siècle*¹⁰, vond in de Europese samenlevingen een relatief snelle en diepgaande verandering plaats van opvattingen en ideeën op tal van terreinen. Johannisson beschrijft in haar boek *Het duistere continent*, over dokters en vrouwen in het *fin de siècle*, dat in deze periode de samenleving werd opgejaagd door beweging en modernisering¹¹. Volgens Kemperink werd het *fin de siècle* door tijdgenoten ervaren als versplinterd. Ze misten één bindend concept of gemeenschappelijk ideaal¹².

Industrialisatie en urbanisatie

Eén van de belangrijkste ontwikkelingen in de negentiende eeuw was de revolutionaire opkomst van de industrie. Maurice Larkin, een Britse historicus, ziet de Industriële

¹⁰ De term *fin de siècle* is afkomstig uit Frankrijk en betekent letterlijk ‘einde van de eeuw’. De term duidt dan ook meestal de laatste decennia van de negentiende eeuw aan. Soms wordt het eindpunt van de periode over de eeuwgrens heen getild. Wanneer er gerefereerd wordt naar het *fin de siècle*, heeft dit meestal ook een culturele lading, omdat het geassocieerd wordt met nieuwe kunststromingen en culturele opvattingen.

¹¹ Karin Johannisson, *Het duistere continent: dokters en vrouwen in het fin de siècle* (Amsterdam 1996) 7.

¹² Kemperink, *Het verloren paradijs*, 347.

Revolutie zelfs als ‘the greatest transformer of nineteenth-century society.’¹³ Terwijl de industrie in Groot-Brittannië al in de eerst helft van de negentiende eeuw explosief groeide, gebeurde dit in pas Nederland vanaf de jaren vijftig van de negentiende eeuw. Technische uitvindingen, schaalvergroting en de groeiende vraag naar producten waren er debet aan dat productieprocessen werden gescheiden en geïntensiveerd. Deze moderne ontwikkelingen brachten vergrote sociale en geografische mobiliteit.¹⁴ De sociale mobiliteit uitte in de opkomst van de burgerij en de arbeidersklasse. De geografische mobiliteit was het proces van urbanisatie dat op gang kwam, veel arbeiders vertrokken naar de steden op zoek naar werk.¹⁵

Secularisatie

Door maatschappelijke ontwikkelingen zoals industrialisatie en urbanisatie werd de samenleving voor veel mensen een complexe wereld om in te participeren. In combinatie met de verwetenschappelijking van de maatschappij (zie hoofdstuk twee) leidde dit voor mensen tot vervreemding van het traditionele kerkelijke christendom. De kerk leek geen antwoorden te hebben op nieuwe vragen en werd in toenemende mate liefdeloosheid, dogmatiek en starheid verweten.¹⁶ Voornamelijk jongeren, kunstenaars en schrijvers keerden de kerk de rug toe. Dit wilde echter niet zeggen dat de vraag naar zingeving verdwenen was. Zo betoogt Kemperink dat de ‘optelsom van verwetenschappelijking en ontkerkelijking’ juist zorgde voor een sterk verlangen naar het metafysische.¹⁷

Deze overgang van een agrarische samenleving naar een industriële samenleving, het proces van urbanisatie, de groeiende markteconomie en een aangescherpte klassendynamiek zorgden voor essentiële veranderingen in de maatschappelijke orde. Dit had invloed op tal

¹³ Maurice Larkin, *Man and society in nineteenth-century realism, Determinism and Literature* (Londen en Basingstoke 1977) 9.

¹⁴ Kemperink, *Het verloren paradijs*, 344.

¹⁵ Voor meer informatie over urbanisatie en de expositieve groei van steden: Hohenberg, Paul, Lees, Lynn, *The Making of Urban Europe, 1000-1994* (Harvard 1985) 179-331.

¹⁶ Kemperink, *Het verloren paradijs*, 234.

¹⁷ Kemperink, *Het verloren paradijs*, 344.

van terreinen in de samenleving zoals de verhouding tussen religie en kerk, maar ook over opvattingen over gezondheid.

Hygiënisten

Naar aanleiding van de vollopende steden, die er niet schoner op werden, werd de openbare gezondheid in Nederland in de jaren zestig een punt van aandacht voor een groep artsen en burgers die zich bezig hielden met de volksgezondheid. Volgens Liesbeth Nys was deze beweging vernieuwend, omdat ze niet zoals de gewone geneeskundigen primair geïnteresseerd waren in het morele en fysiek welzijn van individuen. De hygiënisten deden liever uitspraken over de gezondheidstoestand van de samenleving in haar geheel.¹⁸ In navolging van de hygiënistische beweging die in Groot-Brittannië grote successen boekte op het terrein van de openbare hygiëne, kwamen ook in andere Europese landen hygiënistische bewegingen tot ontwikkeling. In Nederland leidde hun bemoeienis in de jaren tachtig tot ingrijpende verbeteringen van de openbare hygiëne in de grote steden.¹⁹ De drinkwatervoorziening, riolering en de verwijdering van het stadsvuil werden ingrijpend verbeterd en vernieuwd, waardoor het sterftecijfer vanaf 1875 daalde. De theorie van de hygiënisten was gebaseerd op de veronderstelling dat er een onderlinge verbondenheid bestond tussen de sociale klassen in maatschappij. Ze vergeleken op dit punt de samenleving met het menselijk lichaam. Niet alleen de fysieke, maar ook de morele kwalen van één bepaalde klasse (bijna altijd de arbeidersklasse), vormden daarom een direct gevaar voor de gehele samenleving. Om deze reden riepen ze de overheid en particulieren op om zorg te dragen voor een betere hygiëne van de risicogebieden in de samenleving, zoals de stad. Hiermee versterkten ze het negatieve beeld over de stedelijke samenleving, de hygiënisten waren echter niet de eersten die een ziekmakende invloed toeschreven aan de stad.²⁰

Mede dankzij de hygiënistische beweging medicaliseerde de samenleving in de negentiende eeuw. Dankzij hen was gezondheid een morele kwestie geworden, waardoor het begrip een zwaardere lading kreeg. Wanneer een bepaalde groep in de samenleving hygiënischer werd, dan zei dit ook iets over de morele gezondheid (lees: status) van deze groep. De

¹⁸ Nys, Liesbeth, 'Nationale plagen. Hygiënisten over het maatschappelijk lichaam' in: Nys, Liesbeth et. al. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914* (Groningen 2002) 222

¹⁹ Kemperink, *Het verloren paradijs*, 49.

²⁰ Nys, Liesbeth, 'Nationale plagen', 236.

medicalisering van de samenleving in de negentiende eeuw hing nauw samen met een andere ontwikkeling van de maatschappij. De stempel die de opkomst van de natuurwetenschap drukte op de samenleving, zorgde namelijk voor een biologisering van de samenleving.

Hoofdstuk 2 – Wetenschappelijke concepten en medische theorieën

In het vorige hoofdstuk is een beeld geschetst van de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen en veranderingen in de laatnegentiende-eeuwse samenleving. De tijdgeest wordt er beschreven aan de hand van ontwikkelingen als urbanisatie, industrialisatie, de opkomst van de burgercultuur en de hygiënistenbeweging. Een andere invloedrijke ontwikkeling die de negentiende eeuw typeerde, was de opkomst en uitbreiding van de (medische) wetenschap. Deze tendens wordt in dit tweede hoofdstuk apart behandeld, omdat lichaam, geest, gezondheid en milieu begrippen zijn die juist in deze concepten en theorieën een prominente plaats innemen. Deze theorieën vormden binnen de samenleving allesbehalve een statisch geheel. Er was sprake van een wisselwerking tussen wetenschap en maatschappij.²¹ Daarom wordt in dit hoofdstuk niet alleen de inhoud van deze theorieën, maar ook de belangrijkste gevolgen voor en respons van de samenleving beschreven.

Door middel van een systematische bespreking van de enkele belangrijke theorieën, zoals het darwinisme, determinisme en de temperamentenleer, wordt er in dit hoofdstuk gezocht naar een antwoord op de vraag in hoeverre de geestelijke of lichamelijke gesteldheid van een mens in deze theorieën verband werd gebracht met het milieu waarin hij of zij verkeerde.

Darwinisme

De doorbraak van de nieuwe wetenschappelijke kijk op de werkelijkheid lag bij de Britse bioloog Charles Darwin. Zijn eerste belangrijkste werk, *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*, dat gepubliceerd werd in 1859, zorgde binnen de wetenschap, maar ook in de samenleving voor grote opschudding. Binnen de natuurwetenschap was er al langere tijd discussie over de evolutieleer en de anciënniteit van de aarde. Darwin was echter de eerste wetenschapper met een volledig

²¹ Voor een meer uitgewerkte beschrijving van de wisselwerking tussen wetenschap en maatschappij, verwijs ik u naar de eerste subparagraaf van hoofdstuk drie, waarin de samenhang tussen wetenschap en cultuur (toegespitst op de literatuur) nader geanalyseerd wordt.

alternatief voor de traditionele opvattingen kwam en hij kon zijn evolutietheorie staven met eigen waarnemingen en observaties. Volgens Darwin was natuurlijke selectie de belangrijkste drijfveer achter het ontstaan van de soorten en de aanpassing van die soorten aan hun milieu. De individuen die zich door hun combinatie van erfelijke eigenschappen het beste aan hun omgeving hadden aangepast, droegen de meeste nakomelingen bij aan hun omgeving.

De evolutietheorie van Darwin stond niet op zichzelf. Kemperink stelt in haar artikel over het darwinisme in de Nederlandse roman, dat Darwin voortbouwde op theorieën van eerdere natuurkundigen (waaronder zijn grootvader). Daarnaast was Darwins theorie verwickeld in een constant 'gesprek' met de wetenschap en de samenleving, waardoor het geen statisch concept was. Darwins evolutieleer beïnvloedde het onderzoek van andere wetenschappers als Spencer en Huxley en deze beïnvloedden zijn theorie andersom.²²

Met de evolutieleer van Darwin vond er ook in de positie van de mens een verandering plaats. In *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (1871) stelde Darwin als logisch gevolg van zijn eerdere ontdekkingen de superioriteit van de mens ten opzichte van andere levende wezen aan de kaak. Met René Descartes was er binnen de (natuur)wetenschap sterk de nadruk gelegd op het dualisme tussen lichaam en geest (ratio). Het hebben van een geest onderscheidde de mens van dieren. Met Darwins theorie werd de grens tussen mens en dier echter vager, waardoor ook de tegenstelling tussen de lichamelijke (dierlijke) en geestelijke vermogens van de mens kleiner werd. Omdat de mens de meeste hersens had ontwikkeld, stond de mensheid weliswaar aan de top van de evolutieketen, maar ze verschilde qua afstamming en primaire (lichamelijke) levensbehoeften niet van andere diersoorten.²³

De evolutietheorie werd op uiteenlopende manieren geïnterpreteerd en toegepast. De theorie gaf in de periode van het *fin de siècle* onderbouwing aan zowel een optimistische als een pessimistische kijk op de wereld, een tegenstelling die Johannisson neerzet als een duistere symbiose van ontwikkelingsdenken en degeneratiedenken, die de wetenschap onder druk

²² Mary G. Kemperink, "Excelsior" is het devies van de natuur. Darwinisme in de Nederlandse roman (1860-1885)' In: *Nederlandse Letterkunde* 3 (1998) 100-105.

²³ Amanda Kluvelde, 'Denken over dieren', in: Idem, *Mens en dier. Verbonden sinds de zesde dag: een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2009) 68.

zette.²⁴ Bij de optimistische variant was de centrale gedachte dat de evolutietheorie zou leiden tot vooruitgang en een nieuw ideaal van onsterfelijkheid. De pessimistische variant ging uit van degeneratie (progressieve erfelijkheid), de ontkenning van de vrije wil en de twijfel aan het bestaan van God.²⁵

De houding van de eerder besproken hygiënistische beweging ten aanzien van deze tegenstelling is opvallend te noemen. Zo betekende een studie van de Franse gestichtstarts Morel enerzijds een *rivival* van het degeneratiebegrip (dat oorspronkelijk voortkwam uit de natuurgeschiedenis van de achttiende eeuw). Hij beschreef in zijn studie hoe omgevingsfactoren zoals klimaat en voeding (bijvoorbeeld alcohol) bij de mens allerlei afwijkingen konden veroorzaken, die erfelijk werden overgedragen en in vier generaties tot steriliteit en uitsterven konden leiden.²⁶ Anderzijds geloofden de hygiënisten in een goede afloop: 'Een strikte toepassing van de wetten van de hygiëne kon volgens hen tot een herstel van het nationale lichaam leiden.'²⁷ De hygiënistische beweging gebruikte dus verschillende degeneratietheorieën om de overheid en de bevolking op de noodzaak van een hygiënischer gezondheidsbeleid te wijzen. Voor hen vormde het degeneratiedenken geen tegenhanger, maar een onderdeel van het vooruitgangsideaal.²⁸

Determinisme

Voornamelijk dankzij de wijdverbreide evolutietheorie, won in de negentiende eeuw het determinisme steeds meer terrein. In deze theorie werd de mens in heel zijn doen en laten, innerlijk en uiterlijk, bepaald door de twee componenten van erfelijkheid en milieu. Volgens Maurice Larkin, een Britse historicus, accepteerden de meeste deterministen nog wel dat het individu een *identiteit* had die los stond van de beïnvloedende factoren.²⁹

²⁴ Johannisson, *Het duistere continent*, 7.

²⁵ Kemperink, *Het verloren paradijs*, 344.

²⁶ Nys, Liesbeth, 'Nationale plagen', 228-229.

²⁷ *Ibidem*, 234.

²⁸ *Ibidem*, 234.

²⁹ Larkin, *Man and society*, 2.

Erfelijkheid is volgens het determinisme de meest bepalende factor. Larkin omschrijft deze als ‘the whole human bundle that is transmitted from parents to child by the fact of conception: body, brain and those peculiarities of personality that emanate from them.’³⁰

Naast erfelijkheid speelde milieu een rol in de deterministische opvatting. Milieu moet hierbij niet opgevat worden in de (post)moderne betekenis. Onder milieu werd de fysiologische (klimaat en woonomgeving) en de sociale (maatschappelijke positie en opvoeding) omgeving verstaan. Het omsloot alles waarmee een individu in contact komt vanaf de geboorte tot aan de dood.³¹ Kemperink betoogt in haar artikel over medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman, dat milieu in brede zin werd opgevat, waarmee ze bedoeld dat het milieu eind negentiende eeuw beschreven werd als de ‘fysiologische en psychologische omgeving’ van een individu.³² Fysiologische en psychologische eigenschappen berustten, volgens Kemperink, beiden op een fysiologische grondslag.³³ Dit weerspiegelt dat er binnen de medische theorieën van de laatste decennia van de negentiende eeuw nog geen sprake was van kennis of receptie van de *psychoanalyse* van Freud. Alle aspecten die we tegenwoordig zouden rekenen tot het gebied van de psychologie of de psychiatrie, werden eind negentiende eeuw nog teruggebracht tot dat van de fysiologie.

Humeurenleer

De verbondenheid van lichaam en geest vormde ook één van de uitgangspunten in een andere theoretische beschouwing, namelijk die van de humeuren- of temperamentenleer. Onder invloed van het determinisme en de evolutietheorie ontwikkelde zich een negentiende-eeuwse versie van deze theorie die oorspronkelijk in de oudheid ontwikkeld was door Hippocrates. In deze humeurenleer was er sprake van psychische eigenschappen, deze werden echter allen toegeschreven aan fysiologische oorzaken. Volgens de humeurenleer

³⁰ Larkin, *Man and society*, 175.

³¹ *Ibidem*, 2.

³² Mary G. Kemperink, ‘Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman.’ In: *De Negentiende Eeuw* 17 (1993) 121.

³³ *Ibidem*, 121.

waren alle mensen in te delen in vier verschillende categorieën, de zogenaamde humeuren, namelijk het flegmatische, het choleriche, het melancholische (nerveuze) en het sanguinische temperament. Verscheidene psychologische en psychologische eigenschappen van een dergelijk persoon, waren uiteindelijk terug te leiden naar één bepaalde dominante fysiologische eigenschap per humeur. Zo had iemand met een flegmatisch humeur een zwakke weefselstructuur, iemand met een choleric humeur een overvloedige galproductie, iemand met een melancholisch humeur een overgevoelig zenuwstelsel en het sanguinische humeur een sterk ontwikkeld bloedvatstelsel. In de negentiende eeuw speelden de melancholische en de sanguinische temperamenten nog de grootste rol binnen de medische theorieën en in de samenleving.

Kemperink beschrijft in haar artikel 'Louis Couperus en de temperamentenleer' de eigenschappen van de deze twee temperamenten:

'Zo is iemand met een sanguinisch temperament stevig gebouwd, met rode wangen en dik, bruin haar. Verder is hij (of zij) sociaal, vrijgevig, praatgraag, hartstochtelijk maar wel een beetje aan de oppervlakkige kant en neigend tot grofheid. Het nerveuze temperament daarentegen is bleek, tener, vatbaar voor zenuwaandoeningen (hoofdpijn), fijngevoelig, onderhevig aan stemmingen, vaak artistiek begaafd, maar bezit een neiging tot hysterie en waanzin.'³⁴

In het vorige hoofdstuk werd betoogd dat het begrip gezondheid deels cultureel bepaald was. Dankzij de medicalisering van de samenleving, kreeg het begrip in de negentiende eeuw namelijk een morele lading mee. Met de biologisering van de samenleving veranderde de betekenis van het begrip opnieuw. Nieuwe biologische, wetenschappelijk en medische theorieën plaatsten bestaande concepten als het dualisme tussen lichaam en geest en de tegenstelling tussen ziek en gezond in een ander licht. Het milieu vervulde hierbij een sleutelrol. Naar aanleiding van het determinisme werd de grenslijn tussen 'ziek' of 'gezond' vager, zeker wanneer het ging om een geestesziekte. Men meende dat er sprake was van een glijdende schaal en verschijnselen die eerste pathologisch werden verklaard, werden daarna als vergrotingen van normaal gedrag opgevat.³⁵

³⁴ Mary, G. Kemperink, 'Louis Couperus en de temperamentenleer.' In:*Literatuur* 9 (1992) 4.

³⁵ Mary G. Kemperink, 'Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman.' In: *De Negentiende Eeuw* 17 (1993) 128

Ook het begrip milieu kreeg als determinerende factor van de mens een nieuwe culturele lading. Het milieu vervulde in de evolutietheorie, het determinisme en de temperamenleer een belangrijke rol. Wat betreft de gezondheid van de burgers en van de samenleving werd het een element om rekening mee te houden.

Hoofdstuk 3 – Literaire representatie

In de vorige twee hoofdstukken is aan de hand van secundaire literatuur een beeld geschetst van de belangrijkste culturele en wetenschappelijke ontwikkelingen en veranderingen in de samenleving van de negentiende eeuw. De veranderende ideeën over de relatie tussen lichaam, geest, gezondheid en milieu vormden daarbij een rode draad. In dit hoofdstuk wordt er dieper ingegaan op de receptie van de wetenschappelijke theorieën in de samenleving door het onderzoek te concentreren op de literaire representatie van deze ideeën over lichaam, geest, gezondheid en milieu. Ten eerste wordt daarom ingegaan op de verhouding tussen wetenschap en literatuur in de negentiende eeuw. Ten tweede een schets van Louis Couperus en zijn werk in de context van de belangrijkste literaire stromingen van het *fin de siècle*. Het hoofdstuk wordt tenslotte afgesloten met een casestudy van *Eline Vere*, de eerste roman van Couperus.

Wetenschap en literatuur

Een achterliggende vraag in dit werkstuk is de vraag hoe in het *fin de siècle* wetenschappelijke theorieën zich verhouden ten opzichte van de samenleving in het algemeen en ten opzichte van de literatuur in het bijzonder. Daarom gaat deze paragraaf ook in op de verhouding tussen wetenschap (in betekenis van de natuurwetenschap inclusief de biologie) en literatuur in de laatste decennia van de negentiende eeuw.

Kemperink gaat in haar artikel “Excelsior” is het devies van de natuur’ expliciet in op de relatie tussen wetenschappelijke ideeën en de literaire werken waarin deze ideeën in voor komen aan de hand van de wetenschappelijke theorie van het darwinisme. Ze betoogt dat de theorie van het darwinisme, al dan niet in gepopulariseerde vorm grote indruk heeft gemaakt in de intellectuele wereld van het *fin de siècle*, maar ook op de negentiende-eeuwse ontwikkelde burgers. Door de popularisering van het darwinisme en determinisme raakte het vermengd met populaire (pseudo)wetenschappelijk theorieën. Hierdoor ‘kon datgene wat men onder darwinisme en determinisme verstond in de loop van de negentiende eeuw dan ook gemakkelijk van kleur veranderen... Zo blijkt darwinisme in 1865 niet helemaal dezelfde implicaties en connotaties te hebben als in 1885, en in 1885 weer andere als in

1905.³⁶ Kemperink benadrukt nog eens dat de relatie tussen wetenschap en literatuur complex is en haalt daarbij Stephen Brush aan die een driedeling geeft in zijn analyse van de verhouding tussen wetenschap en cultuur: ‘Cultureel ideeëngoed dringt door in de wetenschappelijke theorieën. Resultaten uit de wetenschap laten hun sporen na in de literatuur. En verder steken ook nog eens ideeën tegelijkertijd in beide gebieden de kop op, zonder dat er van iets als invloed sprake lijkt te zijn.’³⁷

Kemperink zet zich in andere publicatie over hetzelfde onderwerp af tegen de visies van Kuhn en Limon. Ze verwoordt hun visie als volgt: ‘Literaire teksten kunnen per definitie nooit functioneren als illustratie van wetenschappelijke denkbeelden...Voor de wetenschap zou het verleden afgesloten zijn, voor de literatuur daarentegen zou het verleden levend blijven. Kunst zou niet kunnen worden achterhaald, wetenschap wel.’³⁸ Kemperink brengt hier tegenin dat literatuur en wetenschap beide gebonden zijn aan de beperkingen van het hier en nu en dat ook een wetenschappelijk theorie als de evolutietheorie permanent hergewaardeerd wordt. Ze ontkent niet dat er iets gebeurt met wetenschappelijke ideeën wanneer ze verplaatst worden naar een literaire omgeving. Daarom benadrukt ze dat niet de wetenschap zelf, maar het gevoel of de bedoeling van wetenschap verschijnt in de literatuur.³⁹

Louis Couperus

Louis Marie Anne Couperus werd in 1863 geboren in Den Haag. Een groot deel van zijn leven zou zich in deze stad afspelen, en ook veel van zijn romanpersonages brengen hun leven door in Den Haag. Hoewel Couperus in zijn leven veel gereisd heeft, hij bracht in zijn jeugd zes jaar in Nederlands Indië door en hij verbleef lange tijd in Italië en Zuid-Frankrijk, bleef Den Haag een belangrijk onderdeel van zijn identiteit

³⁶ Kemperink, “Excelsior” 97.

³⁷ Mary G. Kemperink, “Excelsior”, 99.

³⁸ *Ibidem*, 99.

³⁹ *Ibidem*, 100.

vormen. Zo luidt het bekendste citaat van Couperus als volgt: 'Zoo ik iéts ben, ben ik een Hagenaar...'

De eerste werken die van Couperus zijn verschenen, waren gedichten. Deze werden echter niet goed ontvangen en hij kreeg negatieve recensies in onder andere *De Nieuwe Gids*, een vernieuwend literair tijdschrift. In 1890 publiceerde hij zijn eerste roman, *Eline Vere*, deze werd wel goed ontvangen. Tot aan het jaar van zijn dood toe in 1923, heeft Couperus veel allerhande werk geschreven en gepubliceerd. Zijn werk kan volgens Van Bork globaal verdeeld worden in vier groepen: eigentijdse psychologische romans, symbolische sprookjes en mythologische romans, historische romans (die zich in een ten ondergang gedoemde of decadent geworden cultuur afspelen) en korte historische verhalen, reisimpressies en journalistieke schetsen die hij voornamelijk sinds 1909 voor het dagblad *Het Vaderland* en sinds 1916 voor het weekblad *De Haagse Post* schreef.⁴⁰

Naturalisme

Couperus werk wordt meestal gerekend tot de literaire stroming van het naturalisme. Het naturalisme was een belangrijke (internationale) literaire stroming in het *fin de siècle*, waarvan de schrijver Emile Zola (1840-1902) een van de belangrijkste vertegenwoordigers was. De interactie en relatie tussen individu en sociale omgeving was één van de belangrijkste uitgangspunten in deze literatuur. Dit thema werd sterk beïnvloed door de opkomst van nieuwe wetenschappelijke theorieën, zoals het darwinisme en het determinisme.⁴¹ Zo zijn naturalistische romans vaak familieromans, omdat die zich goed lenen voor de langdurige 'observatie' van de invloed van erfelijke en omgevingsfactoren op zijn karakters.⁴²

G.J. van de Bork stelt dat hoewel Couperus typisch een vertegenwoordiger is van de literatuur van zijn tijd (determinisme en naturalisme in *Eline Vere*), zijn werk in hoge mate oorspronkelijk is.⁴³ Een aantal thema's die het werk van Couperus kenmerken, dit ondanks het feit dat Couperus zich niet

40 G.J. van Bork & P.J. Verkruijsse (ed.), 'Louis Couperus' in: *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. Weesp 1985) 153

41 Voor een uitgebreide bespreking van deze theorieën, zie hoofdstuk 2 van dit werkstuk.

42 http://cms.hum.uu.nl/lws/index.php?option=com_content&task=view&id=118&Itemid=259,

datum inzage 25 januari 2011.

43 Van Bork, 'Louis Couperus', 153.

wenste te beperkten tot één genre of stijl, zijn: het noodlot, het tragische voorgevoel en het verval van de samenleving.

De oorspronkelijk van zijn werk komt onder andere door de keuze van Couperus om veel van zijn romans te laten afspeelen in Den Haag.⁴⁴ Hier werd in zijn eigen tijd niet altijd op even positieve manier op gereageerd. In een recensie van *Eline Vere* in *De gids* in 1889 wordt de beschrijving van het leven van Eline positief beoordeeld, maar het 'Haagsche element' had Couperus wel weg mogen laten: 'Waarom de lezers, die in de heldin belang zijn gaan stellen, zoo onmeedoogend geplaagd door haar tragedie te verdrinken in de geschiedenis van een bonte groep Haagsche mannetjes en vrouwtjes met kleine amusementjes, kleine hartstochtjes, wier bestaan ons volkomen onverschillig laat.'⁴⁵

Decadentisme en de dandy

Het degeneratiedenken uitte zich in de literatuur in de stroming van het decadentisme. Het werk van auteurs van deze stroming werd gekenmerkt door een scherpe afkeer van de moderne beschaving en verlustigden zich juist in het verval van de maatschappij wat ze overal meenden te zien.⁴⁶ Er bestond veel belangstelling voor de laatste fase van het Romeinse Rijk, net als in de negentiende eeuw zou daar sprake zijn van overbeschaving. Deze theorie van overbeschaving werd onder andere toegepast op de figuur van de dandy. In een tentoonstellingsbijdrage van het Louis Couperus museum over Couperus en homoseksualiteit wordt de dandy omschreven als 'een opvallend, blasé personage dat nietsdoen cultiveerde en zich uitsluitend bekommerde om kunst en schoonheid. In de romans van Couperus komt de dandy regelmatig terug, maar hij werd er zelf ook mee geassocieerd. Dit komt tot uiting in het weke en oververfijnde karakter dat hem werd toegeschreven. Hij werd voorgesteld als een wereldvreemd kunstenaar die zich overgaf aan allerlei hoogdravende sentimenten, die ondertussen zijn dagen doorbracht met luieren en nietsdoen.'⁴⁷ Een voorbeeld hiervan is de weergave van Couperus in *Hofstad* (1909) van Broedelet:

⁴⁴ Anbeek, Ton, 'Kenmerken van de Nederlandse naturalistische roman.' In: *De Nieuwe Taalgids* 72 (1979), aflevering 6 (november), p. 520

⁴⁵ http://www.dbnl.org/tekst/_gid001188901_01/_gid001188901_01_0033.php, inzage op 3 november

⁴⁶ Martijn Icks, *De Weifelende sekse, opvattingen over homoseksualiteit rond 1900 en het werk van Louis Couperus* (Den Haag 2003) 5

⁴⁷ *Ibidem*, 17

‘Louis Poepjes, Keutelland’s meest gevierde romancier, wandelde, in gecadanceerde heupwieging, door de winkelstraten. Het hoofd met den glimmenden, kreukelozen cylinder hield-ie ietwat gebogen, naar rechts, als in peinzing. Z’n kleeding was gansch correct zonder één schreeuwend kleurtje of ‘n lijn van onvolkomenheid. ‘n Witte bloem in ‘t knoopsgat acheveerde ‘t geheel. Z’n wandelstok droeg-ie wat hoogjes, als ‘n fragiel bouquet dat-ie zoodadelijk ‘n prinses der phantasie aanbieden moest, tikte er niet mee op de grond. Z’n gang had dan ook ‘t zwevende van een, die de aarde nauw voelt. Poepjes wandelde zo al ‘n poosje. Hij was uitgegaan, om ‘n hoofdstuk te overdenken van z’n nieuwen roman, ‘Eline Verhaeghen’.⁴⁸

Casestudy *Eline Vere*

In deze casestudy wordt ingegaan op een de vraag in hoeverre de relatie tussen ideeën over lichaam, geest, gezondheid en milieu wordt weerspiegeld in *Eline Vere*. Voordat deze ideeën geanalyseerd worden, volgt er eerst een samenvatting van de roman.

Samenvatting

De roman bestaat uit twee vertelreeksen. De ene draait rond de gebeurtenissen rond Eline en de ander over een aantal personen uit haar omgeving.

De gebeurtenissen rond het leven van Eline werken langzaam toe naar een climax, de ondergang van Eline. In het eerste deel van de roman, wordt Eline beschreven als een knappe jonge vrouw, die soms melancholiek en zwaarmoedig overkomt en soms bijna overdreven vrolijke buien heeft. Door haar omgeving wordt ze aan de ene kant bewonderd, aan de andere kant wordt ze soms als vreemd en egoïstisch ervaren door bijvoorbeeld Frédérique, een zusje van Otto van Erlevoord: ‘O, Eline is niet iemand voor je! barstte zij eensklaps hartstochtelijk los. Neen, Otto, neen, Eline kan je nooit waard zijn; ik weet het, ze is mooi, en ze heeft iets.... iets wat aantrekt.... maar ze is mij.... ze is mij antipathiek, ik verzeker je, geloof mij, je moet niet meer aan haar denken, je zoû nooit gelukkig met haar

⁴⁸ Joh. W. Broedelet, *Hofstad* (Zeist 1909)

kunnen zijn....'⁴⁹ Hoewel Frédérique er in eerste instantie op tegen is, verlooft Eline zich met Otto en is ze een zomer lang bijna volmaakt gelukkig. Onder invloed van haar neef Vincent Vere, een rusteloze fatalist, begint ze daarna weer aan haar geluk en lot te twijfelen en verbreekt ze de verloving met Otto. Hierdoor komt ze in conflict met haar zus Betsy, waarbij ze in huis woont en ze vertrekt voor anderhalf jaar om te reizen, maar wanneer ze daarvan terugkeert in Den Haag is ze lichamelijk en geestelijk verzwakt: ze ziet bleek, heeft holle ogen en mijdt alle sociale verplichtingen. Wanneer ze daarna logeert bij haar oom Daniël en tante Elize in Brussel, ontmoet ze een Amerikaan Lawrence St. Claire, een vriend van Vincent die een rustgevende uitwerking heeft op Vincent en later ook op Eline. Hij is hun tegenpool en hij spreekt over het noodlot als een woord, ieder mens maakt volgens hem zijn eigen noodlot: 'O, spreek niet over een noodlot. Noodlot is een woord. Ieder mensch maakt zijn eigen noodlot. Je bent te zwak om jezelf het te maken. Laat mij je noodlot maken.'⁵⁰ Lawrence doet haar een huwelijksaanzoek voordat hij voor vijf maanden naar Rusland vertrekt en Eline neemt het aanbod in overweging. Wanneer ze echter weer terug is in Den Haag gaat het snel slechter met haar en op een avond neemt ze, om in slaap te komen, teveel morfine in en sterft ze.

De ondertitel van *Eline Vere* bestaat uit de woorden 'Een Haagsche roman.' Het grootste gedeelte van het verhaal speelt zich ook af in Den Haag, er wordt bijvoorbeeld een uitstapje naar Scheveningen beschreven. De gegoede Haagse kringen van het einde van de negentiende eeuw vormen de achtergrond van het leven van Eline en brengen de overige personages voort. De gebeurtenissen rond deze personages vertonen overeenkomsten met het leven van Eline, maar staan soms ook in schril contrast met haar leven.

Ideeën over lichaam, geest en gezondheid

De verhouding tussen ziel en lichaam komt in *Eline Vere* op verschillende wijzen naar voren. Zo wordt de voor het eind-negentiende-eeuwse klimaat zo karakteristieke tegenstelling tussen lichamelijke begeerte en het verlangen naar zuiverheid, weergegeven in *Eline Vere*.

⁴⁹ Louis Couperus, *Eline Vere* (Utrecht/Antwerpen 1987) Volledige werken Louis Couperus, deel III (eerste druk 1890)

⁵⁰ Louis Couperus, *Eline Vere* (Amsterdam, 1890),
http://www.dbnl.org/tekst/coup002elin01_01/coup002elin01_01_0033.php, datum inzage 3 november 2010, 210

Dit blijkt onder ander uit de volgende passage waarin Eline haar dwaze verliefdheid op een toneelspeler overdenkt:

Na de eerste smart der teleurstelling had haar een bitter gevoel omvangen, alsof zij zich, ware het ook slechts in haar eigen ogen, aan een onuitwisbare bespottelijkheid had overgegeven, aan iets onwaardigds en belachelijks, dat voor altijd met een smet haar gemoed bezoedeld had, dat haar voor altijd met een spottende herinnering zou achtervolgen, als een komisch spooksel.⁵¹

Deze tegenstelling tussen de krachten van de lichamelijke begeerte enerzijds en het verlangen naar zuiverheid en vergeestelijking anderzijds, vlecht hij bij herhaling door de deterministische temperamentenleer heen.

In de temperamentenleer⁵² komt ook de samenhang tussen geest en lichaam terug in de benadering van ziekte en gezondheid. Ziekte, ook geestelijke zwakte, was uiteindelijk terug te voeren op fysiologische eigenschappen. Een voorbeeld hiervan is de genezing van neef Vincent met behulp van de Amerikaan Lawrence St. Clair. Hij zegt tegen Eline dat Vincent eigenlijk alleen lichamelijk zwak is, maar dat hij in feite over voldoende energie en wilskracht beschikt. Kramt zegt hierover dat 'Men zou kunnen zeggen: St. Claire heeft het voor de hand liggende verband tussen lichamelijke zwakte en geestelijke lusteloosheid ontdekt.'⁵³

Een ander voorbeeld waarin het verband tussen lichamelijke en geestelijke zwakte aan de orde komt, is de passage waarin Eline wordt beschreven door haar arts. Hij schrijft haar ziekte toe aan een nerveus zenuwstelsel:

Het was een zielstorende verwarring harer zenuwen, die de verwarde snaren van een gesprongen en ontredderd speeltuig gelijk waren. Hij wilde zichzelf niet meer wetenschap toekennen dan hij bezat, hij vermocht die snaren niet opnieuw te spannen en te stemmen, tot zij harmonieus zouden klinken. De fijne vezelen ener bloem, die te ruw beroerd was, vermocht hij niet fris sap en kracht toe te voeren.

⁵² Zie hoofdstuk 2, p 15.

⁵³ P. Kralt, 'De tragische ondergang van Eline Vere,' In: *Nieuw Letterkundig Magazijn*. 25 (2007).

Kemperink merkt hierover op dat: 'deze arts zich nog duidelijk in het pre-Freudiaanse tijdperk beweegt. Geen Oedipuscomplex of andere traumatische jeugdervaring ligt ten grondslag aan Eline's zwaarmoedigheid, maar een louter fysiologische stoornis: haar zenuwgestel is ontregeld. De metaforen van het gesprongen snaarspeeltuig en van de gekneusde bloemvezels die de dokter hanteert, kunnen in dit verband dan ook bijna letterlijk genomen worden.'⁵⁴

Ook andere aspecten van de temperamentenleer komen aan de orde. De eigenschappen die Eline worden toegeschreven door Couperus, wijzen duidelijk op een melancholisch temperament. Zo wordt ze omschreven als teer, fijn, bleek en uitermate verfijnd. Haar zwager Henri wordt neergezet als een sanguinisch type. Zo beschrijft Eline hem als volgt:

Van Raat, met zijn, in de volbloedigheid van een te sanguinisch gestel, wegsoezende luiheid, zijn zachte, domme, grijsblauwe ogen, zijn trage spraak en zijn dikke lach.

Negentiende-eeuwse ideeën over de samenhang tussen geest, lichaam en gezondheid, zoals de temperamentenleer, worden dus in *Eline Vere* gerepresenteerd. In de volgende paragraaf worden ideeën over milieu in *Eline Vere* geanalyseerd.

Ideeën over gezondheid en milieu

Milieu wordt in theorieën als het determinisme neergezet als belangrijke bepalende omstandigheid voor de mens. Op deze manier komt milieu ook in *Eline Vere* naar voren wanneer Vincent, de neef van Eline, nadenkt over het leven:

Er was geen goed en geen slecht in de wereld; alles was zoals het wezen moest en het gevolg van een aaneenschakeling van oorzaken en redenen; alles had recht van bestaan; niemand kon iets veranderen aan wat hij was of zijn zou; niemand had een vrije wil; ieder was een gestel, een temperament en kon niet anders handelen, dan volgens de eisen van dat temperament, overheerst door omgeving en omstandigheden; dát was de waarheid, die de mensen steeds met hun kinderachtig idealisme, zeurend over deugd en met een handjevol religieuze poëzie, zochten te bedekken...

⁵⁴ Kemperink, 'Louis Couperus en de temperamentenleer,' 4.

Maar Couperus gaat in *Eline Vere* verder dan het wetenschappelijke determinisme. In het boek is het noodlot namelijk één van de belangrijkste thema's. Couperus brengt naast erfelijkheid en milieu, ook een metafysisch begrip als het noodlot in als determinerende factor. Dit wordt mooi weergegeven in de volgende passage waarin Eline net haar verloving heeft verbroken.

Maar wat was dan het leven? Wat was dan de mens? Een willoze speelbal, die door het noodlot heren derwaarts geslingerd werd? Zij had gewild, zij wist het zeker, zij had zich willen dwingen, maar zij was zwakker dan haar noodlot en nu... wist zij het... nu was het uit! Het was gedaan... voor altijd; zij was overwonnen.

De determinerende rol van milieu is dus aangetoond in *Eline Vere*. Nu rest de vraag nog of deze invloed heeft op de gezondheid van de personages. Ook dit is het geval.

De arts van Eline zoekt als remedie tegen haar kwaal geen serie therapeutische gesprekken, maar een zachte, liefderijke omgeving, waarbinnen dit tere plantje mogelijk weer zou kunnen gedijen:

Mevrouw zou dat zelve beter kunnen dan hij. Zij zou de bloem kunnen verzorgen; zij zou Eline zó zacht, in liefderijke genegenheid kunnen aantasten, dat zij snaar voor snaarvoorzichtig mocht pogen te herstellen! Kalnte, genegenheid waren, geneesmiddelen, die Eline nu behoefde; verder, met de winter, een zachter klimaat dan Holland.

Ook komt dit naar voren in de tegenstelling tussen stad en platteland in *Eline Vere*. Zo brengt de korte tijd van haar verblijf op het landgoed 'De Horze' een zekere genezing voor Eline, terwijl de ontzenuwende haagse en later brusselse omgeving haar noodlot definitief beslist.

Conclusie

Het uitgangspunt van dit werkstuk was de vraag in hoeverre negentiende-eeuwse ideeën over de relatie tussen lichaam, geest, gezondheid en milieu weerspiegeld worden in Couperus' werk. In deze conclusie wordt een antwoord geformuleerd op deze vraag.

Uit mijn onderzoek blijkt dat wetenschappelijke ontdekkingen hun weg vonden naar de samenleving. Zo is de naturalistische literatuur een literaire interpretatie van theorieën als het darwinisme en het determinisme. En ideeën over lichaam, geest, gezondheid en milieu zijn terug te vinden in het werk van Couperus. Uit de casestudy, waarin Couperus' eerste roman *Eline Vere* wordt besproken, blijkt dat Couperus de gangbare medische theorieën, zoals de temperamentenleer kende. Ook de deterministische interpretatie van het begrip milieu wordt weergegeven. Het welzijn en de gezondheid van personages in *Eline Vere* zijn mede afhankelijk van het milieu waarin ze zich bevinden.

In mijn inleiding ben ik ingegaan op de methodische thematiek rond het brongebruik van romans. Zoals hierboven aangegeven kan een roman als *Eline Vere* op het vlak van representatie (Kemperink) en reflectie (Stokvis) zeker iets toevoegen aan een historisch onderzoek naar maatschappelijke tendensen. Mijn casestudy over *Eline Vere* toont aan dat wanneer de roman beschouwd wordt als zelfstandige factor, er zelfs sprake was van transformatie (Labrie) van bepaalde ideeën. Zo geeft de roman goed weer dat Couperus een eigen artistieke draai geeft aan de theorie van het determinisme door het noodlot als metafysische kracht in te roepen.

Dus in de negentiende-eeuwse samenleving vond een diepgaande en relatief snelle verandering plaats van ideeën over de relatie tussen, geest, lichaam en gezondheid. Couperus werk werpt een scherp licht op deze sociaal-culturele transformaties. Zijn romans weerspiegelen de stormachtige ontwikkelingen in het maatschappelijke, intellectuele en culturele leven van het *fin de siècle*.

Literatuur

Primaire bronnen

Broedelet, Joh. W., *Hofstad* (Zeist 1909)

Couperus, Louis, *Eline Vere* (Utrecht/Antwerpen 1987) Volledige werken Louis Couperus, deel III (eerste druk 1890)

Secundaire bronnen

- Anbeek, Ton, 'Kenmerken van de Nederlandse naturalistische roman.' In: *De Nieuwe Taalgids* 72 (1979), aflevering 6 (november), p. 520-534.
- Bork, G.J. van & Verkruijsse, P.J. (red.), 'Louis Couperus' in: *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. (Weesp 1985) 153-155.
- Johannisson, Karin, *Het duistere continent : dokters en vrouwen in het fin de siècle* (Amsterdam 1996).
- Kemperink, Mary G., *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 2001).
- Kemperink, Mary G., "Excelsior" is het devies van de natuur. Darwinisme in de Nederlandse roman (1860-1885)' In: *Nederlandse Letterkunde* 3 (1998) 97-126.
- Mary G. Kemperink, 'Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman.' In: *De Negentiende Eeuw* 17 (1993) 114-171.
- Kemperink, Mary, G., 'Louis Couperus en de temperamentenleer.' In: *Literatuur* 9 (1992) 4.
- Kluveld, Amanda (red.) 'Denken over dieren', in: *Idem, Mens en dier. Verbonden sinds de zesde dag: een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2009) 50-76.
- P. Kralt, 'De tragische ondergang van Eline Vere,' In: *Nieuw Letterkundig Magazijn*. 25 (2007)
- Labrie, Arnold, 'De roman als historische bron' in: *Groniek, historische tijdschrift* 35 (Groningen 2002) 405-414.
- Labrie, Arnold, *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa 1870-1914*. (Amsterdam 2001).

- Larkin, Maurice, *Man and society in nineteenth-century realism, Determinism and Literature* (Londen en Basingstoke 1977).
- Nys, Liesbeth, 'Nationale plagen. Hygiënisten over het maatschappelijk lichaam' in: Nys, Liesbeth et. al. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914* (Groningen 2002) 220-241.
- Stokvis, Pieter en Marita Mathijssen, 'Literatuur en maatschappij: het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910,' in: *De negentiende eeuw* 18 (1994) 145-172.
- http://cms.hum.uu.nl/lws/index.php?option=com_content&task=view&id=118&Itemid=259, datum inzage 25 januari 2011.